

LES LLENGÜES EN EL NAIXEMENT DE L'EUROPA MODERNA

1. Des de la realitat observable, els límits històrics i geogràfics de les llengües són difícils de definir: més aviat allò que la gent fa servir per parlar se'ns presenta, perquè els lectes sempre ens proposen transicions, com un objecte molt borrós: com un *continuum*. En aquest sentit, la llengua, cap llengua, no és una cosa fàcil de copsar. Però la contundència d'aquesta afirmació contrasta fortament amb el sistema cognitiu amb el qual hem organitzat el món lingüístic: tots nosaltres, després d'acceptar que no és fàcil de posar fronteres nítides a les llengües, continuarem estant convençuts que una llengua és una llengua i, per tant, continuarem creient fermament en un (el nostre) mapa de les llengües.

La relació entre la realitat observable i la percepció d'aquesta realitat forma part dels debats entorn del coneixement. Com ha posat de manifest Pierre Bourdieu, «tota teoria, el mot ja ho diu,¹ és un programa de percepció» (1982: 150). Darrere d'una teoria hi ha sempre un programa interessat, destinat a construir una determinada visió del món que en uns casos té com a objectiu la imposició i el manteniment de l'ordre dominant² i en d'altres la seva transformació. Per això es pot afirmar que la subversió política sempre és conseqüència d'una subversió cognitiva (Bourdieu 1982: 150). I també per això, darrera de la pretesa innocència de qualsevol «mapa de les llengües» sempre s'amaga alguna cosa més. Així, la història de les llengües no hauria de ser altra cosa que un intent d'explicar *quina* percepció de la realitat lingüística s'ha creat i *com*, *quan* i *per què* s'ha creat per imposar el principi de classificació que sustenta el mapa de llengües dominant i quines *resistències* han existit o es mantenen contra aquesta classificació amb l'objectiu d'imposar un mapa diferent.

Les tres idees bàsiques que hi ha sota d'aquesta explicació inicial són aquestes:

1) La llengua és una construcció parcialment artificial, en el sentit que la representació de la realitat que la sustenta és, només, una de les opcions possibles. Per això el (nostre) mapa de les llengües ni és estable ni és compartit per tothom.

1. *Teoria* prové del grec θεωρία, 'contemplació', derivat del verb θεωπέω, 'jo contemplo'.

2. Vegeu per a això l'excel·lent treball de Guillem Calaforra (1999).

- 2) La llengua és el producte històric d'una acció política que s'ha hagut d'enfrontar, i potser encara ho ha de fer, a altres representacions, provisionalment *herètiques*, i també, doncs, si triomfen, a una possible modificació del llistat de llengües.
- 3) La noció de llengua es fonamenta en l'ocultació d'una part de la realitat. En aquest sentit, un dels aspectes de la realitat convertits en inexistents per la representació és que la realitat lingüística empíricament observable se'ns presenta com un *continuum* ple de variació i, doncs, molt difícil de compartimentar.

La llengua, doncs, oculta, en tant que representació hegemònica, dades de la realitat lingüística que deixen de ser significatives per a tots aquells que l'han assumida, és a dir, per a tots aquells que s'han sotmès al «conformisme lingüístic» de què parlava Gramsci (1991). Aquest procés és determinant en la construcció d'una llengua. Al cap i a la fi, es tracta de convertir LA LLENGUA en una característica compartida per un col·lectiu, per reforçar-ne la unitat interna i augmentar la diferenciació externa, més enllà d'allò que parla la gent. De quina manera s'intenta d'aconseguir aquesta representació de la realitat que és a la base de la construcció de la llengua? Jo crec, ja ho he insinuat altres vegades, que la llengua escrita, primer, i la impremta, després,³ han estat els elements clau d'aquest procés.

2. Molts dels historiadors de les nostres llengües estan d'acord que, com a mínim en el món romànic, la representació dominant i la seva territorialització (és a dir, el mapa de les llengües i tot el que aquell i aquestes comporten) és un fenomen posterior al segle XVIII. Amb la Revolució francesa s'hauria consolidat la idea que la llengua havia d'universalitzar-se en la nació. I hauria estat en aquest moment quan la llengua hauria començat a deixar de ser llengua de classe per esdevenir llengua nacional, única i imposada a tots els ciutadans de la nació (Balivar & Laporte 1974; Certeau *et alii* 1975; Schlieben-Lange 1996). És interessant de remarcar que el càstig de Babel ja havia sofert abans de la Revolució francesa, una reinterpretació positiva —de càstig a miracle— a l'article «Langue» de l'*Encyclopédie*, escrit per Douchet:

L'inconvénient qu'ils vouloient éviter avec soin étoit précisément ce que Dieu vouloit & exigeoit d'eux. Ils savoient très-bien que Dieu les appelloit depuis un siecle & plus à se distribuer par colonies d'une contrée dans une autre, & ils prenoient des mesures pour empêcher ou pour suspendre long-temps l'exécution de ses volontés. Dieu confondit leur langage; il peupla peu-à-peu chaque pays en y attachant les habitants que l'usage d'une même langue y avoit réunis, & que le désagrément de n'entendre plus les autres familles avoit obligés d'aller vivre loin d'elles. (Auroux 1973: 116-119)

3. La noció de *comunitat d'impremta* elaborada per Benedict Anderson (1983) és fonamental.

Les llengües haurien estat un instrument diví perquè els homes fundessin les nacions. O ja hauríem de dir, en aquesta època, els estats-nació? En tot cas les construccions polítiques que sorgeixen en aquest moment es basen, per primera vegada, en l'exigència que la comunitat lingüística coincideixi amb la comunitat política i, per això, sempre van acompanyades de polítiques destinades a «anéantir les patois» i a «universaliser l'usage de la langue [française]».⁴

No podem amagar, doncs, que els estat-nació moderns sorgits després de la Revolució francesa es basen en l'homogeneïtat cultural produïda a partir de l'expansió de la cultura d'una, i només una, de les ètnies. Però aquesta nacionalització dels estats era només una opció. L'opció triomfant, certament. Però ni era l'única opció possible ni era l'opció necessàriament més racional i és lògic, doncs, que sigui també ara quan per reforçar les resistències al mapa dels estats-nació triomfant s'elaborés un (contra)programa alternatiu de percepció de les llengües. Un mapa de les llengües alternatiu, era l'opció de les nacions i de les llengües sense estat.

La llengua escrita va jugar, en aquest moment decisiu, un paper central en el procés de construcció d'unes *representacions* de la realitat lingüística amb les quals poder justificar les diferents teories lingüístiques del món romànic: en uns casos, pugnant per convertir una, i només una, de les llengües escrites a l'estat en *la llengua* nacional de l'estat-nació; en d'altres casos, pugnant per convertir algunes de les altres llengües escrites a l'estat en *les llengües* nacionals de les nacions que quedaven sense estat. En això es basa, al cap i a la fi, la lluita entre els diferents possibles mapes de les llengües.

3. Que el pas de les monarquies compostes⁵ als estats-nació moderns marca un moment determinant en la història lingüística europea no ho dubta ningú. Michel de Certeau, Dominique Julia i Jacques Revel, entre d'altres, ho han estudiat en referència al cas de França; però les seves conclusions són vàlides, amb diferents intensitats i cronologia, per a tota la Romània. Durant l'Antic Règim, diuen aquests autors referint-se a França, «és conegut el paper jugat per l'estat monàrquic en la destrucció de les cultures perifèriques (les cultures allunyades o diferents de la del monarca) per mitjà de la imposició sistemàtica de la llengua francesa en els actes públics». Però encara no es tractava de «francesitzar unes masses que, de totes

4. Vegeu l'informe que Gregoire va presentar el 1793 a la Convenció i el seu *Rapport sur la nécessité et les moyens d'anéantir les patois et d'universaliser l'usage de la langue française*, reproduït a Certeau et alii 1975: 300-317.

5. El terme de *monarquia composta* fa referència, en substitució dels d'*estat modern*, *estats nacionals de la primera Edat Moderna* o *monarquies absolutes*, a aquells complexos dinàstics resultants de l'agregació aleatòria de diversos territoris sota el poder personal del rei (vegeu Torras 2003).

maneres, en una societat estrictament jerarquitzada, no tenien accés a la cultura escrita» (Certeau *et alii* 1975: 9). Ara bé, després de la caiguda de l'Antic Règim, amb els estats-nació moderns, la legitimació del poder polític va deixar de tenir una vinculació estrictament personal amb el rei i va agafar un caràcter territorial, col·lectiu i nacional que exigia la identificació de tots els ciutadans amb *la nació-estat* i, consegüentment, la construcció d'una nova identitat col·lectiva, que és tant com dir que calia fer compartir aquelles pautes comunes, experiències i símbols que podien generar una consciència de pertinença.

Els símbols, valors, normes, etc., serveixen precisament per marcar fronteres amb *els altres* i per cohesionar tots aquells que, diferents dels altres, són iguals entre ells i, doncs, per separar els que pertanyen a la mateixa comunitat nacional dels que no hi pertanyen. La igualtat en què es basa la identitat col·lectiva es construeix a partir de la possessió objectiva i/o subjectiva d'aquells trets que, perquè són exclusius i excoents, es consideren carregats de significació social (Tejerina 1992: 14). En aquest sentit, la possessió de la llengua oficial va esdevenir un símbol important de la representació social de la nova identitat col·lectiva: «si ets de la nació (=estat) x, aleshores posseeixes la llengua oficial de x». ⁶ La lògica d'aquesta idea, que és una conseqüència inevitable del fet que una de les ètnies (o nacions) s'ha apropiat de l'estat, conduïa irremeiablement a la neteja ètnica, és a dir, a negar significació social a totes les altres llengües (de l'estat) que podien ésser utilitzades per construir identitats col·lectives alternatives que, eventualment, podrien ajudar a reclamar un estat plural o a crear nous estats-nació. En la construcció de la llengua, aquests dos processos, la nacionalització de l'estat o les resistències, van seguir una trajectòria similar. Allò que en aquest període diferencia la creació de les llengües nacionals oficials d'un estat de la creació de les llengües nacionals sense estat és estrictament el grau d'èxit assolit; però el procés és, essencialment, el mateix. Es tractava, en tots dos casos, d'externalitzar al màxim l'objecte llengua (i els altres símbols), fent-la percebre com una realitat *natural* i, doncs, amb una història independent, perquè els precedeix, dels propis individus.⁷

Aquesta ocultació del procés de construcció i imposició de la llengua explica la necessitat d'inventar-se una acta fundacional de la llengua, és a dir, la necessitat de trobar un primer document: les *Glosas Silenses* i les *Glosas Emilianenses* (s. x) per al castellà, els *Juraments d'Estrasburg* (s. ix) per al francès; els juraments feudals que

6. De retruc, «si posseeixes la llengua x aleshores ets de la nació x»: el canvi és important perquè suposa una reorientació del concepte d'universalitat de la llengua. Aquesta, efectivament, no ha de ser ja universal en el sentit anterior al segle XVIII (internacional i d'una classe) sinó universal a tota la nació (Aracil 1983b).

7. Aquesta és una idea clarament durkhemiana: la llengua «heretada» deixa de ser vista com una llengua «construïda» i s'imposa inevitablement als membres de la comunitat lingüística.

apareixen a partir del segle XI o les *Homilies d'Organyà* (s. XII) per al català;⁸ el grafit de la catacumba romana de Commodilla (primera meitat del segle IX), l'*Indovinello veronese* (començaments del segle IX) o les fórmules *Sao ke kelle terre* (960-963) per a l'italià; o el poema sobre *Boeci* i la *Cançó de Santa Fe* (s. X) per a l'occità.

Les datacions d'alguns d'aquests documents i, doncs, l'acta de naixença de les llengües, són discutibles: la de les glosses castellanes, per exemple, ja està clar que ha de recular un segle (Díaz 1978: 30 i 32; Rico 1978). Fins i tot és discutible que aquests textos reflecteixin alguna cosa més que una consciència no llatina: per exemple, Francisco Rico diu de les *glosas* castellanes que «no es el castellano el idioma de la glosa y casi me atrevería a decir que en algunos casos ni siquiera son "lengua" de verdad» (1978: 78) o Bruno Migliorini, quan estudia l'*Indovinello veronese*, acaba dient que no es pot assegurar que qui el va escriure «s'adonés que escrivia en una llengua diferent del llatí amb què acostumava a escriure» (1978: 61-64) i conclou que en aquesta època les expressions en vulgar no poden encara considerar-se com expressions d'una mateixa llengua (Migliorini 1978: 85). Però com que es tracta de fer recular l'existència de la llengua tant com es pugui,⁹ tot s'hi val. Encara que sigui a costa de fer jocs de mans. Ho reconeix Antonio Alatorre (1998: 9) quan al seu pròleg explica que:

los primeros documentos que muestran palabras escritas en nuestra lengua no tienen fechas, pero los expertos dicen que se escribieron en la segunda mitad del siglo X, o sea entre el año 950 i el año 1000. Situándonos arbitrariamente a medio camino, podríamos concluir que el acta de nacimiento de nuestra lengua se escribió en 975. Ahora bien, un acta de nacimiento supone una criatura viva. Puesto que esas palabras se escribieron, es claro que vivían ya en boca de la gente. En 1975 nuestra lengua no tenía 1.000 años de edad, sino 1.000 y pico; un pico expresado por la unidad de la cifra 1.001 [...] La cifra 1.001 es simbólica. Además, es difícil decir 1.001 sin pensar en *Las 1.001 noches*, ese producto colectivo de un pueblo que se distinguió, entre todos los que contribuyeron a la hechura de nuestra lengua, por su inventiva y su fantasía. El ingrediente esencial de *Las 1.001 noches* es la magia. Y, bien visto, ¿no tiene algo de mágico la historia de una lengua?

Una màgia, la de les històries de les llengües, que ha aconseguit, en alguns casos, que el «primer text» sigui percebut indiscutiblement com si fos, realment, una acta de naixement. És el cas de França, que ha convertit els *Juraments d'Estrasburg* en la peça clau

8. Moran & Rabella (2001). Els autors aporten alguns textos anteriors a les *Homilies d'Organyà*. Com que en aquest treball només m'estic referint a la manera com la historiografia ha abordat la qüestió del «primer text», jo continuo fent referència a les *Homilies* com el text tradicionalment més emblemàtic.

9. Emilio Alarcos Llorach (1982: 10), per exemple, quan situa el «naixement» del castellà a l'època de les *Glosas Emilianenses*, precisa «¿qué significa eso del "nacimiento de la lengua castellana"? En rigor, deberíamos decir: milenario (aproximado) de la más antigua aparición escrita (*por ahora*) de algo que no es latín y parece castellano» (El subratllat és meu).

de la història de la llengua francesa. Segons Claude Hagège (1996: 19) són «l'acta de naixement de la llengua francesa». Per a Renée Balibar (1985: 11), «el francès o llengua francesa [...] és la llengua de l'Estat, forma constitutiva de la nació francesa després de l'esdeveniment històric dels Juraments d'Estrasburg». Per a Bernard Cerquiglini, «després dels Juraments d'Estrasburg, i només després, el francès existeix» (1991: 4).

Però les coses devien haver-se produït d'una manera força diferent. En el pas del segle VIII al IX la representació dominant —un llatí comú a tot l'imperi— havia començat a ser qüestionada per una nova representació en la qual els llatins parlats ja no eren percebuts com a modalitats llatines. Aquest canvi es va produir quan la reforma del llatí promoguda per Alcuí de York va replantejar l'antiga relació entre el llatí escrit i els llatins parlats que, precisament perquè tots s'associaven a una escriptura única, fins aleshores eren percebuts com la mateixa llengua.¹⁰ En prescriure's una única pronúncia del llatí condicionada unívocament pel llatí escrit, els llatins parlats de sempre van perdre el nexa d'unió comú amb el llatí escrit i van començar a ser percebuts com una cosa diferent, ja no llatina. Per això de vegades s'ha afirmat que allò que *realment* va néixer a principis del segle IX és el nou llatí parlat prescrit per Alcuí i que aquest fet explica el naixement, en el nivell de la representació, però només aquí, del món lingüístic romànic (Wright 1982). Però hem d'advertir que aquest canvi no va comportar cap modificació de la realitat immediatament observable. Per dir-ho en broma: cap família no va patir una fractura idiomàtica entre avis i néts. I també hem d'advertir que tampoc no va comportar el naixement de les llengües romàniques. Perquè «els vernacles nacionals funcionaven dins la vida ordinària al nivell més o menys local. I el llatí va acomplir durant segles una funció integrativa absolutament vital al nivell de la comunicació supralocal —en una època, això és, en què l'Església era la sola institució supralocal, robusta i eficient» (Aracil 1983a: 34-35). Per això podem pensar que allò que Pèire Bec (1977: 77) afirma de l'occità val per a totes les llengües romàniques: «l'antic occità, per començar, s'imposà tot oposant-se. És la *lenga romana*, apel·latiu que no té cap més sentit sinó el de designar la llengua vulgar en contraposició al llatí». En els inicis, doncs, encara no es pot parlar pròpiament de llengües romàniques independents. Més aviat es tracta d'una *scripta romana rustica*, una mena de «construcció convencional, una simplificació funcional del llatí, amb la intenció d'atenuar la distància entre el llatí i la realitat del que es parla» (Martel 2001: 85; Sabatini 1968). Les llengües romàniques, doncs, no van néixer quan els historiadors de les llengües voldriem. Faltava algun temps, encara, per arribar a les *scriptae romanze*, és a dir, a les llengües romàniques.

10. Al cap i a la fi no es tracta de res més que d'aplicar el principi de *transitivitat*: tots els *lectes orals* idèntics a una mateixa llengua escrita són, «lògicament», la mateixa cosa.

4. Si podem situar a la fi del segle VIII o a començaments del segle IX la fractura entre llatí i romanç però no podem, encara, parlar de llengües romàniques independents, on hem de situar els primers moments de la construcció d'aquestes llengües? Aquesta és una pregunta que no pot defugir la polèmica que els darrers anys ha ocupat els historiadors. Des de les famoses conferències que el 1985 va pronunciar Eric Hobsbawm, molts historiadors han acceptat que «la nació no és una entitat social primària ni invariable. Pertany exclusivament a un període concret i recent des del punt de vista històric. Només és una entitat social en la mesura en què fa referència a certa classe d'estat territorial modern, *l'estat nació*» (Hobsbawm 1995: 18). És a dir que, segons aquest corrent «modernista», els estats (o la voluntat de crear-los) han estat allò que ha originat els nacionalismes i, finalment, les nacions (amb les seves llengües). Aquests historiadors, lògicament, es veuen obligats a creure que les nacions i els fenòmens associats (les llengües nacionals, per exemple) només poden explicar-se tenint en compte les condicions i requisits polítics, tècnics, administratius, econòmics o d'altra mena que les van fer possibles. I, consegüentment, han de situar l'origen de les nacions i dels fenòmens associats a les nacions en una època posterior a la Revolució francesa.¹¹ D'aquesta manera, el mapa de les llengües, com el dels estats-nació, seria una «teoria» de fa quatre dies i, consegüentment, les llengües no podien haver estat un símbol d'identitat col·lectiva abans del segle XVIII. Aquesta és, per exemple, la idea de John Elliott (1987) quan afirma, referint-se al comte-duc d'Olivares, que «la unitat que ell concebia era primordialment institucional, legal i administrativa. No era lingüística, cultural o ètnica, consideracions, aquestes, que en gran part eren absents de la sensibilitat del segle XVII».¹² I aquesta és, també, la conclusió a què ha arribat Peter Burke (1996: 93-94) per al cas italià:

En qué medida los hombres de este período [l'època moderna] se consideraban «italianos» [...] la invasión de 1494 creó, o por lo menos alentó, cierta clase de solidaridad contra los extranjeros, los *bárbaros*, lo cual ilustra la afirmación hecha por los sociólogos sobre la importancia de la identidad "por reacción" [...] En suma, en los escritos de los intelectuales posteriores a 1494 hay muchos más signos de la conciencia italiana que los que había antes de esa fecha [...] Sin embargo [...] esta consciencia panitaliana no ha de compararse con el moderno nacionalismo porque generalmente carecía de la exigencia distintivamente nacionalista de que *un pueblo* debe organizarse en una unidad política.

11. De retruc, les nacions sense estat passen a ser una contradicció teòrica que, lògicament, no poden explicar.

12. Francesc Espinet, Josep Lluís Gómez Mompert, Enric Marín, Eva Serra i Joan Manuel Treserras el van rebatre amb un altre article a publicat a *El País* el 21/1/1988: «L'historiador dalt del cavall».

Aquesta carència era provocada, segons Burke, per la fragmentació ciutadana («Itàlia era [...] el clàssic terreny del *campanilismo*» 1996: 94) i per la fragmentació en classes socials: el *popolo grasso*, el *popolo minuto* i els *mediocri* (Burke 1996: 97). Però en el segle XVI ja existien solidaritats horitzontals transregionals (de classe) que, en certa manera, justifiquen la idea d'una identitat col·lectiva italiana. Robert Hall (1942: 54), per exemple, ha parlat de la unificació lingüística de les classes superiors, fonamentalment en la llengua escrita. Malgrat això, Burke continua no creient que la llengua pogués haver estat en aquesta època un símbol d'identitat: «debemos llegar a la conclusión de que en los siglos XVI y XVII la conciencia de ser italiano no estaba todavía estrechamente vinculada con la lengua» (Burke 1996: 109).

No intentaré discutir les propostes de Hobsbawm. Ho ha fet Adrian Hastings en explicar l'origen medieval de la nació anglesa, tot lligant-lo al desenvolupament d'una escriptura en vulgar (1997), i ho han fet tots els teòrics del nacionalisme que segueixen el corrent etnosimbolista (Smith 2000; Guibernau 2000; Llobera 2003). Però jo, deixant-los de banda, acceptaré retòricament que Hobsbawm té una punta de raó. O, fins i tot, que la té tota. Per explicar les tensions dels segles XIX, XX i XXI ha d'admetre que hi ha nacions de veritat, és a dir els estats-nació moderns, i les ètnies que voldrien esdevenir estat-nació. Ha d'admetre, doncs, que el mapa dels estats-nació triomfants i el mapa de les ètnies subjacents no casen. Nosaltres hauríem d'admetre que el mapa de les llengües nacionals i el mapa de les llengües que pugnen per esdevenir nacionals tampoc no casen.¹³ Això ens posa sobre la taula aquells vells conceptes de Pierre Vilar (1981: 15-16): les *agrupacions en potència* o el *panorama d'ètnies regionals subjacents i encara vives*. I ens obliga, doncs, a buscar els factors objectius de comunitat que podien haver existit abans del segle XVIII.

Xavier Torras (2003) ha estudiat per al cas català alguns d'aquests factors objectius de comunitat que ens permetrien de parlar de nacions abans del nacionalisme: per exemple, les llibertats i els privilegis. Els territoris i les llengües, però, poden considerar-se, abans del segle XVIII, *factors objectius de comunitat*? És a dir, tenien, contràriament a allò que va afirmar Elliott (1987) per al català i allò que afirma Burke (1996) per a l'italià, significació social?

5. A principis del segle XIV trobem un cas ben remarcable de reflexió teòrica sobre territoris i llengües. Es tracta del *De Vulgari Eloquentia* de Dante. Quan estudia la Romània diu el següent: «A la resta d'Europa [...] s'estengué un tercer idioma, que ara es divideix en uns altres tres, perquè uns per afirmar diuen *oc*, uns altres *oïl* i

13. De fet per a molta gent la diferència entre llengua i dialecte fa referència a aquests dos mapes: la llengua (oficial) dels estats i les llengües de les ètnies de l'estat que no han esdevingut oficials.

uns tercers *sí*, com els hispans, els francesos i els italians» (VIII, 1; cito de Gómez 1995: 77-78). Explica, després, que una il·lusió d'estabilitat oculta la inevitable variació diacrònica i sincrònica «perquè el canvi gradual de les coses és difícil de percebre i, com més llarg és el temps necessari per adonar-nos que una cosa canvia, més tendim nosaltres a considerar-la estable» (IX, 1; 83). A partir d'aquest plantejament, Dante explicita el seu propòsit: superar la variació lingüística del territori del *sí* a través de l'elaboració d'un *volgare illustre* comú. Els escriptors n'havien de ser els protagonistes. Es tractava, doncs, de fer realitat una cosa que era, només, possible i necessària. La tasca no era fàcil perquè *la llengua*, que Dante compara a una pantera, no pot trobar-se «en els boscos i els prats d'Itàlia», és a dir, en la realitat empíricament observable, sinó que ha de buscar-se, «amb mètodes més racionals», en el nivell de la representació:

Després d'haver batut els boscos i els prats d'Itàlia sense haver trobat *la pantera* que empaitem, haurem de seguir-li el rastre amb mètodes més racionals si volem encaçar-la i ser prou hàbils per fer caure a les xarxes ben nuades del nostre enginy aquesta fera que flairem per tot arreu però que no veiem enlloc. (XVI, 1; 105)

Els «mètodes més racionals» de què parla Dante expliciten fins a quin punt era conscient que la llengua era producte d'una invenció. Això és, el *volgare illustre* havia de sorgir d'una llengua escrita construïda amb uns supòsits semblants als dels inventors de la gramàtica, és a dir, del llatí escrit,

que no és sinó una certa identitat de la llengua, inalterable en el decurs del temps i d'un lloc a l'altre. La gramàtica, establerta pel comú consens de molta gent, no està subjecta a l'arbitri personal i, per tant, no pot ser variable. La gramàtica fou inventada per tal que, a l'esguard de la variació de la llengua, fluctuant a l'arbitri de cadascú, poguéssim arribar a conèixer, tal vegada de manera imperfecta, el pensament i les gestes dels antics o d'aquells que la diversitat de llocs fa ser diferents a nosaltres. (IX, 1; 85)

Els «mètodes més racionals» també expliciten que Dante era ben conscient, i això és el que sorprèn, de la significació social de la llengua escrita:

els signes més nobles de les accions dels italians no són de cap de les maneres patrimoni exclusiu de cap ciutat d'Itàlia, sinó comuns de tots. Doncs entre aquests hi podem reconèixer aquell vulgar que hem anat encaçant i que es deixa flairar en cada ciutat però no ha fet el cau en cap. (XVI, 1; 105)

Què és, per al Dante de començaments del segle XIV, aquesta «llengua italiana»? «El vulgar *il·lustre, cardinal, àulic i curial* d'Itàlia és el de totes les ciutats sense ser patrimoni exclusiu de cap; és aquell, en definitiva, a partir del qual podem mesurar, sospesar i comparar tots els vulgars municipals dels italians» (XVI, 1; 107). No es re-

lacionen els conceptes d'«il·lustre, cardinal, àulic i curial»¹⁴ amb part dels «requisits polítics, tècnics, administratius, econòmics o d'altra mena» que Hobsbawm associa a la creació de les nacions i dels fenòmens associats —les llengües també? En tot cas hem de convenir que converteixen el *volgare illustre* en aquell referent a partir del qual «tots els vulgars municipals giren i tornen a girar, es mouen o s'aturen» i que, en conseqüència, regula el control social. No és una «identitat col·lectiva» allò que Dante intenta de construir a través de la «invenció» de la llengua italiana de tots?

Les reflexions teòriques de Dante van ser, a començaments del segle XIV, una excepció i, a més, no van tenir cap continuïtat fins dos segles més tard. Però no deixa de sorprendre que coincideixin en el temps amb pràctiques lingüístiques rellevants produïdes a d'altres territoris: amb la plenitud de la *koiné* literària occitana i amb figures lingüísticament tan fonamentals com Alfons X de Castella o Ramon Llull. No crec que aquesta coincidència en el temps sigui casual. Més aviat, tot ens fa pensar que el pas del segle XIII al XIV representa un primer moment fonamental en la construcció de les llengües romàniques.

6. En el Renaixement van recuperar-se les preocupacions de Dante. I sempre es fa patent la idea que la construcció de la llengua, la que sigui, és un factor de comunitat carregat de significació social. N'examinaré dos casos: el cas italià, que no va reeixir fins el segle XIX, i el cas francès.

6.1. A la Itàlia del 1435 havia tingut lloc el famós debat entre Flavio Biondo i Leonardo Bruni sobre si la gent vulgar i els literats de Roma havien parlat de la mateixa manera i amb el mateix idioma («an vulgus et literati eodem modo et idiomate Romae locuti sint»). Aquest debat, encara que sembli una mera discussió erudita, era, de fet, una discussió sobre la necessitat de crear una llengua italiana escrita (Nadal 1992: 67-68); un replanteig, doncs, de la vella proposta de Dante. Tres quarts de segle més tard, ja en el segle XVI, la qüestió va esclatar de valent amb la *questione della lingua* italiana, el gran debat sobre l'establiment de la norma amb què s'havia de produir «la difusió decisiva a Itàlia d'un model lingüístic unitari» (Ghinassi 1964). Inicialment s'havia imposat un model arcaïtzant i de base florentina, impulsat des de fora de la Toscana. Giovan Francesco Fortunio,

14. *Il·lustre* perquè «el vulgar de què parlem és sublimat pel magisteri i pel poder i enalteix els seus amb honor i glòria»; *cardinal* perquè «tots els vulgars municipals giren i tornen a girar, es mouen o s'aturen segons ho fa aquest [el *volgare illustre*], que es revela, d'aquesta manera, com un veritable pare de família»; *àulic* perquè «si nosaltres, els italians, tinguéssim cort, la llengua de palau seria aquesta»; i *curial* perquè «la curialitat no és altra cosa que una mesurada norma de les coses que cal fer» i, encara que «a Itàlia no hi ha cúria, en el sentit d'una cúria unificada com la del rei d'Alemanya, també és cert que no li manquen membres que estan units sota la divina llum de la raó» (XVIII, I; I I I).

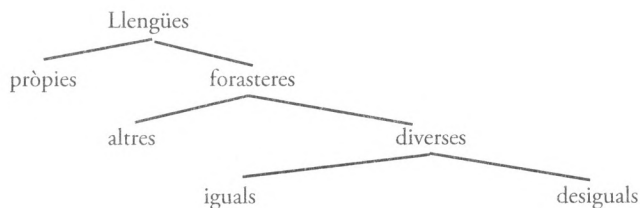
amb les *Regole grammaticali della volgare lingua* (1516), i Pietro Bembo, amb les *Prose della volgare lingua* (1525), en van ser les figures més significatives. Quatre tesis fonamentaven aquest corrent. Les tres primeres són aquestes: 1) el vulgar ha de considerar-se una llengua de dignitat semblant a la del llatí; 2) el vulgar, si s'utilitza en un nivell «alt», pot servir perfectament per produir literatura; 3) aquest nivell «alt» s'aconsegueix imitant els grans escriptors toscans del tres-cents, especialment Petrarca i Boccaccio. La quarta idea fa referència a l'accés al *volgare illustre*. Segons Bembo, que havia nascut al Vènet, la «florentinitat» natural, és a dir, haver nascut a la Toscana, no representava, per sí mateixa, una garantia de possessió de la llengua literària, perquè aquesta té la base en la llengua escrita (que segons Dante «no és sinó amb molt de temps i constància en l'estudi que n'assimilem les regles i n'aprofundim en el coneixement», 1,3; Gómez 1995: 55) i no en la llengua parlada (Marazzini 1993b: 149-150). Més aviat a l'inrevés. Bembo diu als florentins que:

quando la penna pigliate in mano, per occulta forza della lunga usanza, che nel parlare avete fatta del popolo, molte di quelle voci e molte di quelle maniere del dire vi si parano, mal grado vostro...; il che non avviene di coloro, che lo scrivere nella lingua vostra dalle buone composizioni vostre solamente, e non altronde hanno appreso. (Dionisotti 1989: 114)

L'arcaisme i la base escrita de la llengua literària implicaven un allunyament de la llengua natural i, consegüentment, afavorien que els no florentins poguessin apropiarse sense desavantatges d'una llengua italiana de base florentina. El domini de la norma, i no pas el fet de ser natural de Florència, es convertia en l'instrument fonamental per a la socialització lingüística perquè, adquirit a través de l'estudi, posava la llengua a l'abast de tots, florentins i no florentins.

Però allò que és més impactant, per entendre que la llengua ja tenia en aquesta època significació social, és la reacció naturalista florentina produïda durant el govern de Còsim I (duc el 1537 i granduc el 1569) al voltant de l'Acadèmia Florentina, fundada el 1541. En relació al control de l'accés al *volgare illustre*, el *Discorso o dialogo intorno alla nostra lingua* de Niccolò Machiavelli (inèdit fins el 1730, però escrit poc després que el 1529 Gian Giorgio Trissino descobrís i publicqués el *De vulgari eloquentia* de Dante) ja havia qüestionat les idees de Bembo. Machiavelli respon a Bembo el següent: «la qual lingua [el *volgare illustre*] ancora che con mille sudori [els no florentins] cerchino d'imitare, nondimeno, si leggerai i loro scritti, vedrai in mille luoghi essere da loro male e perversamente usata, perche li è impossibile che l'arte posa piú che la natura» (Sozzi 1976: 21). Però una mica més tard, coincidint amb la política expansionista que caracteritza el govern de Còsim I, Benedetto Varchi proposava una relectura de Bembo que va resultar un fre a les premisses del classicisme vulgar i va permetre de retornar el protagonisme

al florentí modern (Marazzini 1993a i 1993b: 149-168). Entre les idees de Varchi vull destacar la proposta de classificació de les llengües. Entre d'altres distincions, estableix una diferència entre:

La distinció entre llengües *forasteres-altres* (incomprensibles per a un parlant que no les coneix: per exemple, el turc o l'àrab per a un toscà) i llengües *forasteres-diverses* (aquelles, en canvi, que en part poden ésser enteses per un parlant que no les coneix) es basa en la comprensibilitat i es relaciona amb els conceptes de *distància lingüística* i de *diasistema* de què parlen els sociolingüistes d'avui. Les llengües *forasteres-diverses* poden ser de dos tipus: *iguals* (quan tenen una dignitat equivalent: per exemple els quatre dialectes de la Grècia antiga: dòric, jònic, àtic i eòlic) o *desiguals* (quan no tenen la mateixa dignitat, com per exemple, els dialectes italians en relació al florentí). Es tracta, doncs, d'una classificació que ja prefigura l'ús interessat de la distinció entre llengua i dialecte.

El model de llengua proposat per Varchi, amb una base florentina i naturalista, lliga plenament amb la política expansionista que intentava dur a terme Còsim I i voca amb el model proposat per Bembo. En tots dos casos, però, allò que es discuteix interessadament és el control de la direcció del procés de socialització d'una llengua per a tots. La llengua tenia, efectivament, significació social a l'edat moderna italiana, al marge, això sí, que el projecte fracassés fins al segle XIX.

6.2. Quan Enric IV, a la fi del *beau XVIe siècle* francès, va accedir al tron del regne, «la unificació territorial està [...] pràcticament acabada, cosa que havia permès, entre d'altres coses, que des de feia un cert temps s'haguessin pogut prendre un cert nombre de mesures vàlides per a tot el territori reial» (Quilliet 1998: 126). Una d'aquestes mesures, del rei Francisc I, ha convertit l'any 1539 en «una data capital de la història de França» (Hagège 1996: 50). Efectivament, en els articles 110 i 111 de les *Ordonnances du roi François Ier sur le fait de la justice et abréviation des procès*, l'anomenada *Ordonnance de Villers-Cotterêts*, s'estableix que tots els documents oficials «soient prononcez, enregistrez et delivrez aux parties en langage maternel

français et non autrement». Philippe Martel (2001: 100-107) ha explicat que des del segle xv la llengua del rei, el francès, ja havia anat penetrant en l'administració dels territoris occitans. D'altres historiadors de la llengua francesa també han destacat que ja des de Lluís XI, encara a finals del segle xv, la llengua francesa s'havia beneficiat del «suport constant del govern reial» (Hagège 1996: 48). Per això consideren que l'*Ordonnance*, en uns casos, no fou més que «la consagració d'un estat de fet: l'antic occità reculava, com a llengua literària, des de l'època de la croada dels albigesos i, com a llengua jurídica, des del segle xv» (Picoche & Marcello-Nizia 1989: 29). Però no s'estan d'indicar que, en d'altres casos, Villers-Cotterêts marca un punt d'inflexió en la substitució de l'occità pel francès. Com ha indicat Claude Hagège (1996: 106-107):

durant molt de temps la política lingüística de la monarquia havia estat tolerant, deixant que fossin els poders locals els que s'ocupessin de descobrir, tot sols, que per parlar al Rei era millor utilitzar la seva (la del Rei, és clar) llengua. I en molts de casos van descobrir ben aviat aquesta veritat. Amb altres mots: ens sembla que, com a mínim pel que fa referència a la llengua escrita, *el sentiment diglòssic havia nascut abans del segle xvi*. No és pas fins més tard que el Rei va posar les coses al seu lloc, en connexió, ens sembla, amb una evolució d'amplitud europea que promovia a tot arreu les llengües d'Éstat, en connexió amb el procés secular que duia el poder reial a limitar els espais d'autonomia heretats, en la societat civil, del període feudal i, finalment, en connexió potser, amb l'augment de la dissidència religiosa que conduïa el poder a afirmar alguns principis unitaris...

per tant, des de l'inici de l'Edat Moderna la llengua francesa ja sembla acompanyar, com un factor objectiu de comunitat, la construcció de l'estat francès.

Aquest francès, que s'imposava a tot el territori per la força de «las armas»,¹⁵ havia de consolidar-se com una llengua estandarditzada. Per això la qüestió fonamental que es va plantejar en el segle xvi i xvii és el model de llengua francesa. No em puc pas estendre més del compte en aquesta història centrada, bàsicament, en dues qüestions: la fixació d'una forma de transcripció escrita del vulgar oral (és el gran debat sobre l'ortografia) i la fixació d'una manera de parlar i d'escriure cultes:

15. Danielle Trudeau (1992) no creu que l'expressió «en langage maternel français et non autrement» negui la possibilitat als altres vernacles. Ho basa en el fet que «langage maternel» fa referència al francès i als altres vernacles. La seva argumentació té força fonament. Però també és veritat que la mateixa autora admet que «en marge de la volonté royale de substituer au latin les langues locales, s'était établie par coutume, donc de manière irrévocable, l'exclusion de ces mêmes langues au profit du français centrale» (470). La nostra argumentació, doncs, no canvia substancialment. Joan Lluís Marfany (2001: 193, n. 16) recull la idea de Martel (1993: 126) segons la qual Villers-Cotterêts era, certament, un intent de frenar l'ús del llatí i, doncs, no fa cap referència negativa i explícita sobre els altres, però el fet que no se'ls prohibeixi explícitament és perquè, de fet, són totalment absents. Martel ha aprofundit posteriorment aquest tema (2001: 93-114) i ha demostrat d'una manera ben convincent la línia argumental que hem seguit.

le bon usage. M'ocuparé, molt breument, d'aquesta segona qüestió.

A començaments del segle XVI, més o menys fins al 1530, el discurs teòric dels gramàtics i literats tendeix a caracteritzar-se per dos trets fonamentals: el pluralisme, que intenta legitimar tots els dialectes de França, i el rebuig a construir la norma a partir d'una justificació social i política. Aquesta és la idea de Geoffroy Tory, autor d'una obra fonamental: el *Champ Fleury*, publicat a París l'any 1529 (Trudeau 1992: 28). Enfront d'aquest discurs lingüístic teòric, la pràctica lingüística va anar afermant la llengua de la cort com la base del *bon usage* (Trudeau 1992: 42). França, doncs, vivia una situació paradoxal: un discurs teòric que, si bé ja havia assumit la idea que calia reduir la llengua a regles, no havia acceptat encara que la norma és un afer politicosocial, i la pràctica lingüística real, que per la via dels fets (i de la necessitat) anava imposant un francès uniforme basat en la llengua de la cort. Aquestes dues direccions impossibilitaven la generalització real d'un model de llengua: en un cas, perquè el pluralisme era difícilment compatible amb un model únic de *bon usage*; en l'altre cas, perquè la norma derivava en exclusiva de l'ús d'una elit cortesana, que la utilitzava per marcar clarament les diferències socials i, doncs, que estava interessada a impedir-ne la socialització.

Calia acceptar que les regles de la llengua tenen una entitat autònoma, independent de qualsevol grup social, especialment de la cort, que fins ara havia estat considerada la dipositària, i en bona part la creadora, de la bona llengua. Calia posar les bases, per tant, d'un projecte no exclouent gràcies al nou valor de la norma, considerada, ara, a l'abast de tothom.¹⁶ Calia, doncs, que la llengua, com la pantera de Dante, «pogué flairar-se a cada ciutat però no fes el niu a cap». Això es va produir a la segona meitat del segle XVI. Pierre de la Ramée a la *Gramere* de 1562 i a la *Gramere de Pierre de la Ramée, lecteur du Roy a l'Université de Paris, à la Royne, mere du Roy*, de 1572, que és una reedició molt canviada de la primera obra, ens presenta el francès com allò que és constant i obligatori, allò que es pot observar regularment, en oposició a la variació i als estils particulars. Aquest *bon usage* general, on es pot trobar? Hi ha dos textos de l'autor molt clars (cito de Trudeau 1992: 108):

le peuple est souverain seigneur de sa langue & la tient comme un fief de franc alleu, & nen doit recognoissance a aulcun seigneur.

lescolle de cette doctrine nest point es auditoires des professeurs hebreus, grecs & latins en l'université de Paris, comme pensen ces beaux etymologiseurs, elle est au Louvre, au palais, aux halles, en greve, à la place Maubert.

16. És la mateixa idea que trobàvem a Itàlia: la norma, perquè només depèn de la voluntat i l'esforç de cadascú, possibilita la socialització de la llengua.

Ara s'ha arribat al punt final de la formació d'una ideologia lingüística capaç de socialitzar (o nacionalitzar?) el francès. A finals del segle XVI i començaments del segle XVII Malherbe va acabar de donar-li forma i, sobretot, força. Des d'un punt de vista sociopolític, el discurs lingüístic ha contribuït decisivament a un important canvi de mentalitat. El valor dels homes està determinat a partir d'ara per la conformitat del seu estil a les normes. Aquestes, doncs, ja no són, com el 1530, una conseqüència de la llengua d'un determinat grup social hegemònic, sinó que tenen una entitat autònoma: tothom, per tant, és capaç, amb esforç, de fer-se-les seves i, consegüentment, aquesta concepció del *bon usage* facilita la mobilitat social. La llengua, doncs, esdevé un element cohesionador de la nació, fet que ens mostra fins a quin punt la ideologia del *bon usage*, de la bona llengua, es relaciona a França amb els canvis ideològics que acompanyen la formació de l'estat sota la monarquia absoluta (Trudeau 1992: 198) i, doncs, fins a quin punt la llengua començava a ser, a la França de l'Edat Moderna, un factor objectiu de comunitat.

7. D'acord amb aquesta dimensió de la norma, entre els segles XV i XVI es va desplegar la primera gran activitat codificadora (gramàtiques i diccionaris) de la majoria de les llengües romàniques. L'elaboració d'aquests utilatges (allò que alguns anomenen el procés de «gramatització», Auroux 1994 i 1998) va tenir un paper determinant en la unificació lingüística i, doncs, en la construcció de la representació de la llengua (Auroux 1998: 266). Podríem dir que una *gramàtica* i un *diccionari* són l'expressió (fins i tot físicament) més evident de la reificació de la llengua que, així, pot percebre's com un objecte independent (previ i imposat) dels propis usuaris-constructors. En aquest sentit, la magnitud de la «gramatització» renaixentista indica que la llengua ja es movia a l'entorn de les nacions d'abans del nacionalisme. Dit d'una altra manera: les llengües que les gramàtiques i els diccionaris renaixentistes construeixen per unificar lingüísticament territoris i satisfer, així, unes necessitats horitzontals de comunicació han de considerar-se *factors objectius de comunitat*, socialment significatius en la mesura que possibiliten la mobilitat social i fomenten, en conseqüència, la cohesió (no podríem començar a dir-ne «nacional»?). Aquests espais horitzontals de comunicació encara no podien, en el Renaixement, incloure l'oralitat, tret de la predicació i dels espectacles teatrals. I tenint en compte el grau d'alfabetització de l'època, tampoc no podien afectar amb la mateixa intensitat tots els grups socials. És per això que entre els segles XV i XVIII les llengües són, fonamentalment, un afer de la literatura i de l'administració (reial) i, per tant, un afer que afecta fonamentalment les classes dirigents. Però aquesta manca de socialització vertical no era deguda a la pròpia llengua, o a com aquesta era percebuda, sinó que la provocava una educació que encara no arribava a tothom. I com que en el món romànic, en aquesta època, tant la literatura (les lletres) com

l'administració (les armes) no tenien la mateixa significació en els distints territoris, tan sovint s'hi parla, i s'hi parlava, de la «batalla de les lletres i les armes».

El cas italià, el territori del *sí*, ens ofereix una situació singular. La presència de la variació lingüística era molt forta a la Itàlia de l'Edat Moderna. Tant, que Claudio Marazzini ha arribat a afirmar que en el segle XIX, en plena unificació, «l'italià era impopular [...] La llengua natural continuava essent el dialecte; l'italià era sentit com un instrument formalment elevat, una mica com el llatí. En aquest sentit, l'italià s'assemblava a una llengua morta» (Marazzini 1999: 12), com ja havia afirmat el mateix Manzoni cent anys abans. De fet, el 1861, segons els càlculs més optimistes, la gent capaç d'utilitzar l'italià no superava el 10% i, segons el càlcul més pessimista de Tullio De Mauro, «en els anys de la unificació nacional, els italianòfons, lluny de representar la totalitat dels ciutadans italians, eren poc més de 600.000 sobre una població que ja havia superat els 25 milions d'individus: a dures penes, doncs, el 2,5% de la població» (De Mauro 1974: 43). Això era degut, indubtablement, al fet que a l'Edat Moderna Itàlia no havia tingut una administració unificada i, consegüentment, la construcció de la llengua havia quedat reduïda als escriptors i a una molt petita part dels sectors més alts de la societat. Dante ja n'era conscient a començaments del segle XIV i també els protagonistes renaixentistes de la *questione della lingua*, per als quals, amb paraules de Llorenç el Magnífic, «non si può dire che sia veramente lingua alcuna favella che non ha scrittore» (Dionisotti 1989: 10). Les lletres eren, a Itàlia, allò que podia construir, i de fet construïa, la llengua italiana. I que la seva imposició hagués d'esperar el segle XIX, no implica pas que la llengua no representés una característica fonamental de la identitat col·lectiva.

La situació italiana, però, és molt peculiar i no crec que pugui servir de model per explicar la història lingüística de la resta de l'Europa romànica. Els territoris d'*oc* i d'*oïl* presentaven una situació ben diferent de la italiana: tant en l'un com en l'altre, monarquies fortes havien iniciat, des de la fi del segle XV, la construcció d'un estat. Ja m'he referit al paper que la llengua francesa havia adquirit a França.

Aquesta línia evolutiva francesa fou també la de la península ibèrica? La història general del català a l'Edat Moderna ha estat molt ben estudiada per August Rafanell (1999 i 2000). Però és Joan Lluís Marfany qui ha dedicat més atenció a estudiar els efectes de la inserció de l'espai catalanoparlant en l'estat monàrquic espanyol. En el seu estudi ens mostra que:

el castellà esdevé, a partir del segle XVI, la llengua en la qual la monarquia, directament o a través dels seus òrgans centrals, s'adreça als seus súbdits catalans i aquest fet influeix damunt els hàbits lingüístics d'aquests súbdits catalans i contamina la llengua materna. Dit això, però, cal rebutjar formalment la idea que l'activitat politicoinstitucional fos un dels camins principals de la castellanització de la societat catalana. Al contrari: tot indica que la persis-

tència del català en aquesta esfera va ser una barrera fonamental contra els avenços d'aquesta castellanització. (Marfany 2001: 107)

El castellà fou, doncs, la llengua de la monarquia des de Ferran II que, si fins el 1479 havia usat força vegades el català, entre 1481 i 1510 només l'utilitza entre una i quatre vegades l'any (Marfany 2001: 107-108). L'emperador Carles va dirigir-se als seus súbdits barcelonins molt poques vegades en català, amb l'excepció de l'any 1533 quan, de 17 comunicacions, 8 són en català (Marfany 2001: 109),¹⁷ i a partir de mitjan segle XVI els òrgans centrals de la monarquia «van expressar-se en una mateixa, única llengua. Era part de la lògica interna del procés de constitució d'un estat absolutista» (Marfany 2001: 109). Però el català va continuar essent la llengua de les institucions de la terra i aquesta «catalanitat lingüística de les institucions i la vida política a la Catalunya de l'època és un fet absolutament remarcable i d'una gran transcendència històrica» (110-111).

Per què, es pregunta Marfany, la inclusió de l'espai català en la monarquia hispànica va tenir uns efectes tan diferents dels que va tenir la inclusió de l'espai occità en la monarquia francesa? No pas perquè les elits catalanes, l'oligarquia dirigent, no fossin capaces d'entendre i usar el castellà. El seu comportament era, com a mínim des de finals del segle XV, clarament diglòssic (com també ho era el dels occitans) i el castellà les elits catalanes l'usaven ben sovint: «en presència d'un foraster, els catalans [...] parlen entre si en català, però canvien al castellà quan s'adrecen a l'altre» (120). Tampoc perquè volguessin «defensar la llengua *per se*. Aquesta no havia estat, encara, investida de la condició d'essència, repositori, i símbol de la catalanitat» (136). Es tracta, simplement, que «enmig de la creixent castellanització de la vida social, les institucions encarregades de la preservació de les "constitucions, lleis i llibertats de la terra" associaven explícitament a aquesta preservació la continuïtat en l'ús del català» (135-136). Conseqüentment «a efectes oficials el castellà era la llengua de la monarquia, fos quina fos la llengua del monarca i dels seus ministres. I, de la mateixa manera, el català era la llengua de les institucions catalanes, encara que de vegades els seus representants s'expressessin, en realitat, en castellà» (128).

Occità i francès, d'una banda, i català i castellà, de l'altra, van mantenir en els inicis de l'Edat Moderna unes relacions ben diferents. Les condicions de partida eren, en alguns aspectes, força semblants: en tots dos casos hi havia una llengua «oficial» de la monarquia i unes elits que ja eren capaces d'usar-la i que començaven, en els usos més formals, a adoptar-la. Però hi havia, d'entrada, una diferència que em sembla important: el passat i la imatge del passat eren diferents en els dos territoris. Abans de la incorporació a la monarquia francesa, els països

17. Marfany destaca que aquest any el vicecanceller era el català Miquel Mai.

d'oc mai no havien compartit un territori unificat políticament. Els països del català, en canvi, sí. I aquest fet és fonamental, quan es tracta de construir una identitat col·lectiva que pugui compartir factors de comunitat, és a dir, que pugui imaginar, per utilitzar-lo conscientment o no, un passat més o menys comú. Però aquest fet no pot, tot sol, explicar que les quatre llengües no tinguessin la mateixa significació social i, consegüentment, que la pervivència del català i de l'occità com a factor objectiu de comunitat fos diferent. Hi ha d'haver alguna cosa més. Això és el que m'agradaria que m'expliquessin els historiadors. Tant la monarquia francesa com la monarquia espanyola eren monarquies compostes. Però des de l'entronització de l'emperador Carles, la monarquia espanyola havia esdevingut, fins Felip II, una monarquia universal. Aquest imperi, segons algun historiador, ha de considerar-se «por definición, un sistema anacrónico a cuya efectividad han de oponerse no sólo el absolutismo monárquico, sino incluso el papado» (Jordi Nadal 2001: 15). John Elliott ha arribat a afirmar que «la lengua, como Nebrija nos recuerda, siempre ha sido compañera del imperio; pero el imperio habla en muchas lenguas» (Elliott 1994: 79). Sospito que el projecte imperial espanyol, tan allunyat del projecte d'estat que a començaments del segle XVI representa per a França el rei Francesc I, explica que les «ètnies subjacents» i els símbols que les defineixen (les llengües també, per tant) hagin pogut resistir la força homogeneïtzadora. En tot cas, a la mateixa època en què Francesc I de França publicava l'*Ordonnance de Villers-Cotterêts* (1539) i convertia així el francès en la llengua de l'estat, a Bolonya, el 1530, en la proclamació de Carles V com emperador, ressonava un discurs de Romolo Amaseo titulat, molt significativament, *De linguae latinae usu retinendo*.

JOSEP MARIA NADAL
 Institut de Llengua i Cultura Catalanes,
 Universitat de Girona

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALARCOS 1982: Emilio Alarcos Llorach, *El español, lengua milenaria*, Valladolid, Àmbito.
- ALATORRE 1998: Antonio Alatorre, *Los 1001 años de la lengua española*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica.
- ANDERSON 1983: Benedict Anderson, *Imagined Communities*, Londres, Verso.
- ARACIL 1983a: Lluís Vicent Aracil, «La història sociolingüística d'Europa: el tema i la temptació», a *Dir la realitat*, Barcelona, Edicions dels Països Catalans, 31-46.
- ARACIL 1983b: Lluís Vicent Aracil, «Tres vides perpendiculars: Rivaroli, Cloots, Grégoire», a *Dir la realitat*, L'Hospitalet-Barcelona, Edicions dels Països Catalans, 221-263.
- AUROUX 1973: Sylvain Auroux, *L'encyclopédie «Grammaire» et «langue» au XVIIIe siècle*, París, Mame.

- AUROUX 1994: Sylvain Auroux, *La révolution technologique de la grammatisation. Introduction à l'histoire des sciences du langage*, Lieja, Mardaga.
- AUROUX 1998: Sylvain Auroux, *La raison, le langage et les normes*, Paris, Presses Universitaires de France.
- BALIBAR 1985: Renée Balibar, *L'institution du français. Essai sur le colinguisme des Carolingiens à la République*, Paris, Presses Universitaires de France.
- BALIBAR & LAPORTE 1974: Renée Balibar i Dominique Laporte, *Le français national. Politique et pratiques de la langue nationale sous la Révolution française*, Paris, Hachette.
- BEC 1977: Pèire Bec, *La llengua occitana*, Barcelona, Edicions 62.
- BOURDIEU 1982: Pierre Bourdieu, «Décrire et prescrire: la condition de possibilité et les limites de l'efficacité politique», a *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques*, Paris, Fayard, 149-161.
- BURKE 1996: Peter Burke, «Lengua e identidad en la Italia moderna temprana», a *Hablar y callar. Funciones sociales del lenguaje a través de la historia*, Barcelona, GEDISA, 87-113.
- CALAFORRA 1999: Guillem Calaforra, «El pensament captiu», a *Paraulas, idees i accions. Reflexions «sociològiques» per a lingüistes*, València, IIFV, 149-167.
- CERQUIGLINI 1991: Bernard Cerquiglini, *La naissance du français*, Paris, Presses Universitaires de France.
- CERTEAU et alii 1975: Michel de Certeau, Dominique Julia i Jacques Revel, *Une politique de la langue. La Révolution Française et les patois: l'enquête de Grégoire*, Paris, Gallimard.
- DE MAURO 1974: Tullio De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Roma-Bari, Laterza.
- DÍAZ 1978: Manuel C. Díaz y Díaz, *Las primeras glosas hispánicas*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona.
- DIONISOTTI 1989: Pietro Bembo, *Prose della volgar lingua*, ed. Carlo Dionisotti, Milano, TEA.
- ELLIOTT 1987: John H. Elliott, «Catalunya i l'Europa del segle XVII», *El País*, 13 de desembre.
- ELLIOTT 1994: John H. Elliott, *Lengua e imperio en la España de Felipe IV*, Salamanca, Universidad de Salamanca.
- GHINASSI 1964: Ghino G. Ghinassi, «Sulla lingua del Cinquecento», *Cultura e scuola*, 10, 34-43.
- GÓMEZ 1995: Dante Alighieri, *De vulgari eloquentia*, tr. Josep Gómez Pallarès, Vic-Girona, Eumo-Universitat de Girona.
- GRAMSCI 1991: Antonio Gramsci, «Note per una introduzione allo studio della grammatica», a *Letteratura e vita nazionale*, Roma, Editori riuniti, 241-251.
- GUIBERNAU 2000: *Nacionalisme. Debats i dilemes per a un nou mil·lenni*, ed. Montserrat Guibernau, Barcelona, Proa.
- HAGÈGE 1996: Claude Hagège, *Le français. Histoire d'un combat*, Paris, Hagège.
- HALL 1942: Robert A. Hall, *The Italian «Questione della Lingua»*, Chapel Hill, University of North Carolina Press.
- HASTINGS 1997: Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge, Cambridge University Press.
- HOBSBAWM 1995: Eric H. Hobsbawm, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, Crítica.
- LLOBERA 2003: Josep R. Llobera, *De Catalunya a Europa. Fonaments de la identitat nacional*, Barcelona, Empúries.
- MARAZZINI 1993a: Claudio Marazzini, «La speculazione linguistica nella tradizione italiana», a *Storia della Lingua Italiana. I: I luoghi della codificazione*, dir. Luca Seriani i Pietro Trifone, Torí, Einaudi, 231-329.
- MARAZZINI 1993b: Claudio Marazzini, *Storia della lingua italiana. Il secondo Cinquecento e il Seicento*, Bologna, Il Mulino.

- MARAZZINI 1999: Claudio Marazzini, *Da Dante a la lingua selvaggia. Sette secoli di dibattiti sull'italiano*, Roma, Carocci.
- MARFANY 2001: Joan Lluís Marfany, *La llengua maltractada*, Barcelona, Empúries.
- MARTEL 1993: Philippe Martel, «L'héritage révolutionnaire: de Coquebert de Montbert à Deixonne», a *Les minorités en Europe. Droits linguistiques et droits de l'homme*, ed. Henri Giordan, París, Kimé.
- MARTEL 2001: Philippe Martel, «L'occitan, le latin et le français du moyen âge au xvie siècle», a *Dix siècles d'usages et d'images de l'occitan. Des troubadours à l'Internet*, ed. Henri Boyer i Philippe Gardy, París-Budapest-Torí, l'Harmattan, 67-117.
- MIGLIORINI 1978: Bruno Migliorini, *Storia della lingua italiana* (1960), Florència, Sansoni.
- MORAN & RABELLA 2001: Josep Moran i Joan Anton Rabella, *Primers textos de la llengua catalana*, Barcelona, Proa.
- NADAL 1992: Josep Maria Nadal, «La ideologia lingüística de la nova Europa», a *Llengua escrita i llengua nacional*, Barcelona, Quaderns Crema, 67-88.
- NADAL 2001: Jordi Nadal, *España en su cenit (1516-1598). Un ensayo de interpretación*, Barcelona, Crítica.
- PICOCHÉ & MARCELLO-NIZIA 1989: Jacqueline Picoche i Christiane Marchello-Nizia, *Histoire de la langue française*, París, Nathan.
- QUILLIET 1998: Bernard Quilliet, *La France du beau xve siècle (1490-1560)*, París, Fayard.
- RAFANELL 1999: August Rafanell, *La llengua silenciada. Una història del català del cincents al vuitcents*, Barcelona, Empúries.
- RAFANELL 2000: August Rafanell, *El català modern. Set estudis d'història cultural*, Barcelona, Empúries
- RICO 1978: Francisco Rico, «El cuaderno de un estudiante de latin», *Historia* 16, 25, 75-78.
- SABATINI 1968: Francesco Sabatini, «Dalla scripta latina rustica alle scriptae romanze», *Studi medievali*, 9, 320-358.
- SCHLIEBEN-LANGE 1996: Brigitte Schlieben-Lange, *Idéologie, révolution et uniformité de la langue*, Lieja, Mardaga.
- SMITH 2000: Anthony D. Smith, *Nacionalismo y modernidad. Un estudio crítico de las teorías recientes sobre nación y nacionalismo*, Madrid, Istmo.
- SOZZI 1976: Niccolò Machiavelli, *Discorso o Dialogo intorno alla nostra lingua*, ed. Bortolo Tommaso Sozzi, Torí, Einaudi.
- TORRAS 2003: Xavier Torras, *Patriotismo y dinasticismo. Cataluña en la monarquía hispánica de la Casa de Austria (Siglos XVI-XVII)*, Girona, treball inèdit.
- TEJERINA 1992: Benjamín Tejerina Montaña, *Nacionalismo y lengua. Los procesos de cambio lingüístico en el País Vasco*, Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas-Siglo XII.
- TRUDEAU 1992: Danielle Trudeau, *Les inventeurs du bon usage (1529-1647)*, París, Minuit.
- VILAR 1981: Pierre Vilar, «Sobre els fonaments de les estructures nacionals», a *Estat, nació, socialisme. Estudis sobre el cas espanyol*, Barcelona, Curial, 7-33.
- WRIGHT 1982: Roger Wright, *Late Latin and early Romances in Spain and Carolingian France*, Liverpool, Francis Cairns.